

Тетяна Коць

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРАЦЬ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО І ТОГОЧАСНА МОВНА ПРАКТИКА

На початку ХХ століття письменники, громадські діячі приділяли багато уваги обговоренню проблем нормування, розвитку української літературної мови. У дискусії брали участь А. Кримський, В. Антонович, О. Пчілка, М. Левицький, М. Пилипович, Л. Мартович, І. Верхратський, І. Франко, Б. Грінченко, І. Нечуй-Левицький. Всі вони ставили перед собою єдину мету — вироблення прийнятної для всього українського простору взірцевої мовної норми. Працювати в цьому напрямку було дуже складно, адже не було теоретичного підґрунтя. Практичні рекомендації на сторінках періодичних видань опиралися насамперед на традицію в художньому стилі й на мовне чуття автора і згодом ставали матеріалом для написання граматик.

Активну участь у дискусії брав І. С. Нечуй-Левицький. На сторінках журналу «Україна» він опублікував статтю «Сьогочасна часописна мова на Україні», яка вийшла відразу окремим виданням, а згодом знайшла продовження в брошурі під назвою «Криве дзеркало української мови» (1912). Тут письменник подає своє бачення шляхів унормування й розвитку української мови і виступає за утвердження єдиного літературного зразка на основі східної наддніпрянської практики, яка має багату традицію насамперед у художньому стилі. Він виступав проти поширення галицької книжної традиції в періодичних, наукових виданнях. «Галицька наукова й часописна мова, кажучи загалом, — писав І. С. Нечуй-Левицький, — дуже нашкодила нашому письменству, а найбільше — сьогочасному часописному письменству. Через її вплив ця часописна мова вийшла напхана польськими й галицькими провінціалізмами й стародавніми словами, ще й подекуди з чудною синтактикою» (Нечуй-Левицький І. Сьогочасна часописна мова на Україні. — К., 1907. — С. 39; далі — Сьогочасна). Дослідник закидав галицьким письменникам надмірне вживання книжної лексики,

орієнтацію на церковнослов'янський мовний ресурс, що під їх впливом поширювалось у періодичних виданнях Східної України, а також у таких письменників, як Леся Українка, «що колись ще недавнечко писала чистою народною мовою» (Сьогочасна, 109). Єдиним правильним орієнтиром у творенні єдиної взірцевої літературної мови І. С. Нечуй-Левицький уважав живу народну мову і радив «в стосунках до виправки мови завжди обертатися до тих вчителів, до котрих оберталось і старше покоління українських письменників: до селян, поки що одних професорів української чистої мови, до котрих завжди обертають і я, блукаючи по ярмарках, і то до селян старих, досвідних в цій справі, а найбільше до цікавих на язык бабів, бо молоді селяни не знають ще всіх слів у мові, а найбільше слів вищого значення. А до того ще їм треба б завжди вчитуватися в народні пісні та збірники народних казок» (Сьогочасна, 109).

У періодиці, на думку письменника, мовою близькою до взірцевої на той час видавали тільки часопис «Світова зірниця», бо тільки вона «пишеться істиною сільською, народною мовою, хоч потроху й місцевою подольською» (Сьогочасна, 128). Зразком літературної мови, за словами І. С. Нечуя-Левицького, можна було вважати мову П. Куліша, О. Стороженка, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Ганни Барвінок. У таку мову він радив вставляти «тільки подекуди врядигоди нові вищі слова, і вже ніяким способом не польські або й галицькі провінціалізми, незрозумілі й чудні для нашого народу» (Сьогочасна, 125).

Письменник заперечував вживання запозичень, вважаючи, що літературна мова повинна збагачуватися лише за рахунок власних словотвірних ресурсів, тому до його переліку взірцевих письменників не потрапили Т. Шевченко, М. Старицький, І. Тобілевич, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, Панас Мирний. Проте на практиці І. С. Нечуй-Левицький часто відходив від власних настанов і в теоретичних працях вживав слова і вислови: *натуралізм, ультрареальний, меркантильний, копія природи, національний дух часу, погляд на літературу*. Сам письменник спростував свої думки, пишучи твори про інтелігенцію, заробітчан. У творах «Хмари», «Над Чорним морем», «Причепа», «На гастролях у Микитянах» тощо наявні слова: *деспотизм, ідеальний, централізація, українофіліство,*

українофіли, космополітизм, космополіт, націоналізм та ін. (Мялковська Л. «Ми вже зовсім стали європейцями...» (образ інтелігенції у творах І. Нечуя-Левицького // *Культура слова*. — Вип. 72. — К., 2010. — С. 81—86). Мовна практика письменника засвідчила, що розширення функціональних можливостей мови вимагало розвитку насамперед її лексичного фонду, залучення у вжиток іншомовних слів.

Велику роль в утвердженні літературної мови І. С. Нечуй-Левицький відводив школі, яка повинна була навчити не тільки правильно читати й писати, а й зрозуміти, збагнути усі нові галузі науки. Знання рідної мови і можливість отримати нею освіти були необхідними умовами побудови власної держави. Такі ідеї підтримувала на початку ХХ ст. вся національно свідомо українська громадськість. У повісті «Над Чорним морем» митець особливо наголошує на своїх народницьких, просвітницьких переконаннях і зауважує: *Інтелігенція з чужим для краю книжним мертвим язиком, похожим на латину середніх віків, непотрібна нікому в краю, окрім правительства, для обрусіння та усякої централізації*.

Деякі поради письменника щодо невживання галичанізмів мовна практика сприйняла, зокрема не закріпилися у вжитку такі діалектизми: *речинець, засібно, татож, мійський*. Заперечував І. С. Нечуй-Левицький вживання сполучника *позаяк*. На деякий час він вийшов з ужитку, а з 90-х років ХХ ст. його активізацію знову засвідчують періодичні видання.

Виступав автор зазначених праць проти поширення в літературній мові слів: *видавець, передплата, змагання, скарга, оголошувати, передплата, свідоцтво, рахунок, бридкий, скаржитись, прагнути, влада, учень, образа, брудний, вабити, виконати, чекати, ухвала, ухвалити, струмок, переконання, тримати, оголосити, оголошення, окремиий, майже, лише, яскравий, одяг, замислений, ображати, навколо, настрої, примушувати, рішуче, насамперед, очевидно, відносини, дрібниця, улюблений* та багато інших. Більшість з них було введено до реєстру «Словаря української мови» Б. Грінченка (1907—1909), напр.: *бридкий, брудний, вабити* (з посиланням на Панаса Мирного); *виконати, влада, дрібниця, майже, ображати, оголосити, оголошення, рахунок* (з посиланням на І. Котляревського); *скаржитися, струмок* (з посиланням на Марка Вовчка);

тримати, ухвалити, ученъ (з посиланням на Номиса, О. Стороженка, журнал «Основа»). Водночас у словник не потрапили лексеми *видавець, свідоцтво, настрій, одяг, яскравий* тощо. На думку М. А. Жовтобрюха, це було наслідком хитання мовної норми на початку ХХ ст., а також суб'єктивних поглядів авторів словників і граматик (Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець ХІХ — початок ХХ століть. — К., 1970. — С. 41—42).

Пропонував вживати І. С. Нечуй-Левицький чимало й таких слів, які засвоїла українська літературна мова, зокрема *вчинок, надбання, прикмета, заохочувати, хист, нехтувати, житло*.

Автор дискусійних праць виступав проти засмічення мови росіянізмами, наголошуючи, що «в нашій мові є дуже багацько слів вищого порядку, котрим відповідають в російській книжній мові слова, вироблені з церковно-славянської мови, або просто роблені, вигадані», напр.: *мандрувать — путешествовать, мандрівка — странствование, припало до вподоби — пришлось по вкусу, нехтувать — пренебрегать, потяг — влечение, вчинок — поступок* тощо (Сьогочасна, 99).

Авторству І. С. Нечуй-Левицького належали неологізми *писалник* (у значенні *письменник*), *переднішник* (*попередник*), які не засвоїла літературна мова. Неусталеною і несприйнятною була пропонована мовознавча термінологія, напр.: *дієслов* (*дієслово*), *втямок* (*поняття*), *предлог* (*прийменник*), *обертальні, кликальні слова* (*звертання*), *падіж* (*відмінок*), *викрикувальні речення* (*спонукальні речення*), *спиняльні значки, запятая* (*кома*), *двоєточіє* (*двокрапка*) тощо.

Еталоном правильних граматичних форм дослідник вважав свої рідні центральні говори Правобережжя, що відповідно звужувало базу й шляхи розвитку літературної мови. Саме з цих позицій він відстоював функціонування дієприкметників на **-аний/-яний** *побіляний, заметяний, заведяний, одчиняний* і т. ін. (Сьогочасна, 22, 85).

Не сприймав І. С. Нечуй-Левицький знову ж таки, на його думку, галицьких іменникових форм середнього роду в родовому відмінку множини на зразок *завдань, видань, писань, читань, оповідань, зібрань, речень*, пропонуючи писати тільки *оповіданнів, писаннів, убраннів, зібраннів*.

Серед пропонованих займенників автор подавав відмінкові близькі йому діалектні форми *міні, міні*, які в мовній практиці витіснялися з ужитку, на його думку, застарілим варіантом *мені*. Суб'єктивний підхід позначився на рекомендації не вживати дієслівних форм на **-ти**: *писати, читати, ходити*, а тільки: *писать, читать, ходить* (Сьогочасна, 54). На практиці, зокрема в художніх творах письменник підсвідомо нехтував цією настановою, напр.: *Мотря покинула шити розкішний хміль і тільки подекуди поцяцькувала рукава кружками та маленькими зірками* (Кайдашева сім'я); *Радюк хотів глянути на її очі, прочитати в їх хоч тінь прихильності до своїх думок і не міг, бо не бачив тих очей* (Хмари).

Серед уживаних у той час форм третьої особи однини теперішнього часу від дієслова *бути* — *єсть, є* автор надавав перевагу першій, яка згодом перейшла до розряду застарілої. Не вважав застарілою письменник і категорію числа іменників — двоїну, напр.: *дві минуть, три селі, дві відрі, дві вікні* (Нечуй-Левицький І. С. Граматика української мови. Синтаксис. — К., 1914. — С. 14; далі — Граматика). У граматиці не було послідовності і в творенні ступеня порівняння прикметників, напр.: *нижчий, вищий, молодчий* (форму *молодший* кваліфіковано як галичанізм), *инчий* (Граматика, 19).

Заперечував письменник вживання, на його думку, подільського прийменника *біля* і галицького діалектизму *від*. Натомість було запропоновано не відходити від традиційних лексем *коло* і *од* (Сьогочасна, 73). У Граматиці про прийменник *по* І. С. Нечуй-Левицький писав, що він «має таке значіння як *до*, і назначує кінець якого-небудь простору або плину часу: наше поле йде по річку, а з другого боку по самий лісок, цеб-то до берега річки й ліска. Я найняв житло по місяць марець. Вода в ставку міні по коліна» (Граматика, 21). У такому значенні прийменник засвоїла мовна практика. Сьогодення диктує перегляд цих норм. *По* дедалі частіше прескриптивна норма рекомендує вживати лише у значенні «пересуватися по поверхні чогось».

Розмовні синтаксичні конструкції, зокрема вживання підряд контактних прийменниково-відмінкових форм іменників з однаковими прийменниками, але різним значенням можна вважати однією з найхарактерніших ознак ідіостилю І. С. Нечуя-

Левицького. За висловленнями *На самих вершечках цих золотих хрестів Старого Києва, на високих горах, з'явилися червоні, як жар, проміння, а Поділ лежав сонний під горою в глибокій темній тіні* (Хмари); *Воздвиженський почав дуже часто записуватися в лавру, в печери, щоб показати ректорові свою віру* (Хмари) можна безпомилково впізнати індивідуально-авторську манеру письменника.

Як митець художнього слова І. С. Нечуй-Левицький відчував огріхи в побудові синтаксичних конструкцій, у лексичній сполучуваності компонентів мовних одиниць граматики. Поширені в періодичних виданнях вислови *вертає в свої права, він вертає додому, він стремить до науки* було рекомендовано замінювати відповідно на *вертався до своїх прав, вступав у свої права, вертається додому, він тягнеться до науки*, які й засвоїлися в літературному вжитку.

Погляди І. С. Нечуя-Левицького на українську літературну мову суперечили не лише його власній практиці, а й викликали заперечення в інших. І. Стешенко в журналі «Літературно-науковий вісник» у 1912 році опублікував статтю «Про українську літературну мову», де детально проаналізував міркування І. С. Нечуя-Левицького і зазначив, що піднесення культури народу, розвиток сфер життя народу породжує нові процеси, предмети, явища, які потребують називання. Деякі реалії приходять до нас разом з іншомовними назвами. Та народна мова, писав автор статті, «змінюється не тільки через позичання слів чужих, що стали згодом рідними», а й у процесі взаємодії «у межах окремої етнографічної одиниці», у процесі взаємодії «різних діалектів тієї самої мови» (Стешенко І. Про українську літературну мову // ЛНВ. — 1912. — № 11. — С. 302—312; далі — Стешенко). Тому уявлення письменника про те, що «ніби «єсть якась криштално чиста українська мова, що на протязі тисячоліть заховалася від впливів під чарівними покрывами, що треба тільки підняти край покрыва, і відтіль вилетить безкрайній струм алмазної мовної хвилі» далекі від дійсності. «Такий погляд — ілюзія», народжена різними хибними міркуваннями», — зазначав І. Стешенко (С. 309).

Не знайшли підтримки твердження І. С. Нечуя-Левицького про те, що книжні слова в науково-популярних виданнях

заважають читачам сприймати текст. Більшість учасників дискусії схилилися до думки, що це було насамперед проблемою не мови, а неосвіченості населення. «Наукові записки», — зауважував І. Стешенко, — пишуться для спеціалістів, і було б прекрасно, коли б навіть селяни їх розуміли, але тепер се неможливо! Діло тут не в мові, а в неосвіченості, а мова переймається разом з вищою думкою» (Стешенко, 317).

Критично ставився до міркувань письменника і М. Жученко, стверджуючи, що в останні часи було написано багато творів «гарною наддніпрянською українською мовою, до якої додивляються і галицькі письменники» (Жученко М. Про українську літературну мову // Дніпрові хвилі. — 1913. — № 22. — С. 302).

Незважаючи на чимало дискусійних питань щодо шляхів нормування української мови, І. С. Нечуй-Левицький завжди наполягав на пошуку компромісу в колах письменників, мовознавців, громадських діячів. Цінність думок письменника полягала в тому, що він привертав увагу всієї інтелігенції до питань об'єднання східноукраїнського і західноукраїнського варіантів літературної мови. Умів І. С. Нечуй-Левицький слухати й інших; про це свідчить його мовна практика, зокрема зразки художніх творів, в яких гармонійно поєднувалась жива народна мова й інтелектуальне, інтелігентне мислення митця.

Наталія Дзюбишина-Мельник

ТЕКСТОТИПИ У ЗАБУТІЙ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІЙ РОЗВІДЦІ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Ще 1876 р. спочатку в різних числах львівського часопису «Правда», а згодом окремим відбитком з'являється цікава етнографічно-фольклористична розвідка Івана Нечуя-Левицького «Світогляд українського народу» (вдруге її видруковано лише